

शेतीच्या विकासात पीक विमा आणि आर्थिक सहाय्याचे मूल्यांकन

डॉ. मदन गजानन प्रधान,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, ऑर्टस् कॉलेज, सिहोरा, तह. तुमसर, जि. भंडारा

E-mail: pradhan.madan277@gmail.com

गोषवारा :

महाराष्ट्र प्रदेश भारताच्या कृषी व औद्योगिक विकासाचे ऊर्जा स्रोत आहे. भारतातील एक प्रगत राज्य म्हणून महाराष्ट्र सुपरीचित आहे. कृषी क्षेत्रात सुद्धा महाराष्ट्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या सर्वसमावेशक धोरणांमुळे विकासाचा चालना मिळाली असून राज्य कृषी उत्पन्नात प्रगतीपथावर आहे. कृषी क्षेत्रातील अनिश्चितता त्याचप्रमाणे कृषी क्षेत्रात विविध आव्हाने असूनही महाराष्ट्रातील पीक विमा योजना व आर्थिक सहाय्य योजनांच्या जोरावर महाराष्ट्रातील कृषी विकास अभ्यासणीय आहे. यादृष्टीने प्रस्तुत संशोधनात महाराष्ट्र राज्यातील चालू दशकातील कृषी सहाय्य योजना व पीक विमा योजनांचे अध्ययन केले आहे.

कि-वर्ड : महाराष्ट्र, कृषी विकास, पीक विमा योजना, आर्थिक सहाय्य योजना.

प्रस्तावना :

शेतीच्या विकासात पीक विमा आणि आर्थिक सहाय्य खूप महत्वाचे ठरते. नैसर्गिक आपत्ती आणि इतर कारणांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास, पीक विमा शेतक-यांच्या आर्थिक नुकसानीची भरपाई करतो तर आर्थिक सहाय्य शेतीसाठी लागणा-या आवश्यक गोष्टीसाठी मदत करते. केंद्र सरकारच्या शेतीसाठी विविध योजना आहेत. या योजनांचा लाभ देशातील अनेक शेतक-यांना होत आहे. त्यासोबतच महाराष्ट्र शासनाच्या माध्यमातून शेतीसाठी विविध योजना राबवल्या जातात. या विविध योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

प्रधानमंत्री पीक विमा योजना :

नैसर्गिक आपत्ती, किड किंवा रोगांमुळे पिकांचे नुकसान झाल्यास शेतक-यांना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी ही योजना राज्यात सन २०१६ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, अधिसूचित पिकानुसार शेतक-यांना विम्याच्या रकमेच्या कमाल पाच टक्के रक्कम विमा हप्ता म्हणून जमा करावी लागते व विमा हप्त्याची उर्वरित रक्कम शासनामार्फत जमा केली जाते. शासन सन २०२३-२४ पासून सर्वसमावेशक पीक विमा योजना राबवत आहे, ज्यामध्ये शेतकरी पिक विमा पोर्टलवर नोंदणी करून आणि प्रीमियम म्हणून फक्त रु. १ भरून योजनेत सहभागी होऊ शकतात. प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची प्रगती पुढील तक्त्यामध्ये दिली आहे.

महाराष्ट्र आणि भारताची तुलनात्मक माहिती :

बाब	परिणाम	महाराष्ट्र	भारत	भारताशी तुलना (टक्केवारी)
कृषि (२०२०-२१)				
१) निव्वळ पेरणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१६,६५०	१,४१,५४४	११.८
२) पिकांखालील स्थूल क्षेत्र	हजार हेक्टर	२३,८९८	२,१६,१०७	११.१
३) स्थूल सिंचित क्षेत्र	हजार हेक्टर	उ. ना.	१,१८,९३४	७
४) स्थूल सिंचित क्षेत्राची एकूण पिकांखालील स्थूल क्षेत्राशी टक्केवारी	टक्के	उ. ना.	५५.०	—
५) प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र (२०१९-२० ते २०२१-२२ या वर्षाची सरासरी)				—

(१) तांदूळ	हजार हेक्टर	१,५६३	४५,२७०	३.३
(२) गहू	हजार हेक्टर	१,१०५	३०,९८४	३.६
(३) ज्वारी	हजार हेक्टर	२,३२५	४,३३७	५३.५
(४) बाजरी	हजार हेक्टर	६७६	७,२९७	९.२
(५) एकूण तृणधान्ये	हजार हेक्टर	७,०३६	१८,५४७	३.९
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	हजार हेक्टर	११,६१३	१,२१,१०७	८.८
(७) ऊस क्षेत्र	हजार हेक्टर	उ. ना.	४,८६८	—
ऊस तोडणी क्षेत्र	हजार हेक्टर	१,१७१	उ. ना.	—
(८) कापूस	हजार हेक्टर	४,४८२	१२,८९१	३४.८
(९) भूईमूग	हजार हेक्टर	३०७	५,५३०	४.१

प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची प्रगती

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतक-यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (१ कोटी)	प्रस्तावित भरपाई (१ कोटी)
२०२१-२२	९६.३८ (२१.७७)	५७.१०	२१,८६२.२८	३,४८४.३२
२०२२-२३	१०४.०६ (२३.५१)	६२.९९	२९,६८७.९८	३,८७७.७०
२०२३-२४	२४२.२२ (५४.७२)	१६२.८४	७४,८१२.२४	३,२४४.८१
एकूण	४४२.६६			

स्रोत: महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, २०२३-२४, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४ नुसार २०२१-२२ मध्ये प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत लाभार्थी शेतक-यांची संख्या ९६.३८ लाख एवढी असून टक्केवारी २१.७७ आहे. २०२३-२४ मध्ये ही संख्या वाढून २४२.२२ लाख एवढी झाली आहे. टक्केवारी ५२.७२ टक्के एवढी आहे. म्हणजेच या दोन वर्षांत प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांच्या संख्येत दुप्पट वाढ झाली आहे.

हवामानावर आधारित फळ पीक विमा योजना :

राज्यात हवामानावर आधारित फळ पीक विमा योजना द्राक्षे, आंबा, डाळिंब, केळी, संत्री, मोसंबी, पेरू, चिक्कू, लिंबू, काजू, सीताफळ आणि स्ट्रॉबेरी (प्रायोगिक तत्त्वावर) या फळ पिकांसाठी राबविण्यात येत आहे. हवामानावर आधारित फळ पीक विमा योजनेचा तपशील तक्त्यामध्ये दिला आहे.

हवामानावर आधारित फळ पीक विमा योजनेचा तपशील

वर्ष	सहभागी झालेल्या शेतक-यांची संख्या (लाख)	क्षेत्रफळ (लाख हेक्टर)	विम्याची रक्कम (१ कोटी)	प्रस्तावित भरपाई (१ कोटी)
२०२१-२२	२.८५	२.०९	२,५७९.२४	९४०.३०
२०२२-२३	३.३८	२.४६	३,१०६.८७	९९६.४१
२०२३-२४	३.०२	२.२५	२,८१५.६०	२३.१८

आधार: कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र शासन

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषी स्वावलंबन योजना :

या योजनेअंतर्गत ०.२० ते ६.०० हेक्टर पर्यंत क्षेत्र आणि वार्षिक उत्पन्न रु. १.५० लाखांपर्यंत असलेल्या अनुसूचित जाती / नवबौद्ध शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य दिले जाते. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या योजनेअंतर्गत नवीन विहीर, जुन्या विहिरीची दुरुस्ती, शेतांचे प्लास्टिक अस्तर, बोअरवेल, शेतपंप, बीज मीटर जोडणी खर्च, सूक्ष्म सिंचन, इत्यादी शाश्वत सिंचन सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ११,४८७ लाभार्थ्यांसाठी रु. १९६.९२ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ९,१४१ लाभार्थ्यांसाठी रु. १५८.५५ कोटी खर्च झाला.

बिरसा मुंडा कृषी क्रांती योजना :

या योजनेअंतर्गत ०.२० ते ६.०० हेक्टर क्षेत्र आणि वार्षिक उत्पन्न रु. १.५० लाखांपर्यंत असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानाच्या स्वरूपात आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जाते. जमिनीची उत्पादकता वाढविण्याच्या उद्देशाने या योजनेअंतर्गत परसबाग व नवीन विहीर, जुन्या विहिरीची दुरुस्ती, शेतांचे प्लास्टिक अस्तर, बोअरवेल, शेतपंप, बीज मीटर जोडणी खर्च, एचडीपीई / पीव्हीसी पाईप्स, सूक्ष्म सिंचन संच इत्यादी शाश्वत सिंचन सुविधांसाठी आर्थिक सहाय्य दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये ५,११० लाभार्थ्यांसाठी रु. ९१.१२ कोटी खर्च झाला. सन २०२३-२४ मध्ये ५,३०५ लाभार्थ्यांसाठी रु. ८८.२१ कोटी खर्च झाला.

महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९ :

राज्यातील शेतकऱ्यांना दि. १ एप्रिल, २०१५ ते दि. ३१ मार्च, २०१९ या कालावधीत एक किंवा अधिक संस्थांकडून घेतलेली व दि. ३० सप्टेंबर, २०१९ पर्यंत थकीत झालेली पीक कर्ज माफ करण्याच्या उद्देशाने राज्य शासनाने ही योजना सन २०१९-२० मध्ये सुरु केली. ही योजना सुरु झाल्यापासून माहे मार्च २०२४ पर्यंत ३२.५७ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना रु. २०,४९७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला आहे.

महात्मा ज्योतिराव फुले शेतकरी कर्जमुक्ती योजना २०१९ अंतर्गत प्रोत्साहनपर लाभ योजना :

पीक कर्जाची नियमित परतफेड करणा-या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना माहे जुलै, २०२२ पासून राज्यात राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ ते सन २०१९-२० या कालावधीत कोणत्याही दोन वर्षांत पीक कर्ज घेतलेल्या व पूर्ण कर्जाची वेळेवर परतफेड केलेल्या शेतकऱ्यांना पीक कर्जाच्या रकमेनुसार जास्तीत जास्त रु. ५०,००० रकमेचा लाभ या योजनेअंतर्गत दिला जातो. योजना सुरु झाल्यापासून माहे मार्च २०२४ पर्यंत १४.३८ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांना रु. ५,२०७ कोटी रकमेचा लाभ देण्यात आला.

डॉ. पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना :

अल्प मुदतीच्या पीक कर्जाची नियमित परतफेड करण्याकरीता शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी ही योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत, माहे एप्रिल, २०२१ पासून दि. ३० जून पर्यंत दरवर्षी संपूर्ण कर्जाची परतफेड करणा-या शेतकऱ्यांना रु. तीन लाखांपर्यंतच्या कर्जाच्या रकमेसाठी तीन टक्के व्याज अनुदान दिले जाते. सन २०२२-२३ मध्ये २७.३५ लाख शेतकऱ्यांना रु. २९,६३०.२४ कोटी व्याज अनुदान देण्यात आले तर सन २०२३-२४ मध्ये ११.२५ लाख शेतकऱ्यांना कोटी व्याज अनुदान देण्यात आले.

प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी :

अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी, केंद्र शासन सन २०१८-१९ पासून प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना (पीएम-किसान) राबवित आहे. या योजनेअंतर्गत, पात्र शेतकरी कुटुंबांना एकूण रु. ६,००० वार्षिक अनुदान थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जाते. योजना सुरु झाल्यापासून माहे मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील ११५.४२ लाख शेतकऱ्यांच्या बँक खात्यात एकूण रु. २९,६३०.२४ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली आहे.

नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना :

प्रधानमंत्री किसान योजनेतर्गत दिलेल्या आर्थिक सहाय्याव्यतिरिक्त अतिरिक्त आर्थिक सहाय्य देऊन सिमांतिक व लहान शेतक-यांच्या उत्पन्नास जोड देण्यासाठी राज्य शासन सन २०२३-२४ पासून ही योजना राबवत आहे. या योजनेद्वारे पीएम किसान योजनेतर्गत पात्र शेतकरी कुटुंबांना प्रति वर्ष रु. ६,००० वार्षिक अनुदान थेट लाभ हस्तांतरणाद्वारे दिले जाते. या योजनेतर्गत माहे मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील ९२.४३ लाख लाभार्थी शेतक-यांच्या बँक खात्यात रु ५,२८५.२१ कोटी रक्कम जमा करण्यात आली.

प्रधानमंत्री किसान मानधन योजना :

अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतक-यांना वृद्धापकाळात संरक्षण व सामाजिक सुरक्षा प्रदान करण्याच्या उद्देशाने ही ऐच्छिक व अंशदान आधारित निवृत्तीवेतन योजना राज्यात राबविण्यात येत आहे. या योजनेतर्गत, पात्र अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतक-यांना दरमहा रु. ३,००० निवृत्तीवेतन देण्यात येणार आहे. दि. १ ऑगस्ट, २०१९ रोजी १८ ते ४० वर्ष वयोगटातील शेतकरी या योजनेत सहभागी होण्यास पात्र असून वयाची ६० वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांना दरमहा रु. ५५ ते रु. २०० इतकी रक्कम निवृत्तीवेतन फंडामध्ये जमा करावयाची आहे. शेतक-यांच्या योगदानाएवढी रक्कम केंद्र शासन निवृत्तीवेतन फंडात जमा करते. माहे मार्च, २०२४ पर्यंत राज्यातील एकूण ८०,०१६ शेतकरी या योजनेत सहभागी झाले आहेत.

निष्कर्ष :

महाराष्ट्रातील ग्रामीण जनतेचा प्रमुख व्यवसाय कृषी असून राज्यातील ५० टक्क्याहून अधिक लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तर राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत १२ टक्के हिस्सा कृषी क्षेत्राचा आहे. हा कृषी विकास शासनाद्वारे संचालित कृषी विकास योजना व पिक विमा योजना यामुळे शक्य झाला आहे. चालू दशकात ज्वारी, बाजरी, तेलबिया, डाळी, धान, भाजीपाला, फळे, रेशीम पिकांबाबतीतील उत्पादन अधिक असून राज्यात रोजगार वाढला आहे. पीक उत्पादनांबरोबरच पशु संवर्धन आणि दुग्ध व्यवसायामध्ये राज्याने मोठी प्रगती केली आहे. म्हणूनच महाराष्ट्राच्या प्रगत शेतकरी इतर राज्यातील शेतक-यांसाठी अनुकरणीय झाला आहे.

संदर्भ :

- १) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, २०२३-२४, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई
- २) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, २०१२-१३, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई
- ३) भापकर संगीता (२०१५) : 'शासकीय योजना', सकाळ प्रकाशन, पुणे
- ४) 'योजना' मासिक